

ՄՅՈՒՆԻՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
(X–XII դարեր)

ԳՐԻԳՈՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքական կազմավորումների պատմության մեջ առանձնակի տեղ է զբաղեցնում Սյունիքի ավատական թագավորությունը, որի հանդես գալու համար X դ. երկրորդ կեսին ստեղծվել էին մի շարք նախադրյալներ, որոնցից հիշատակելի են.

1. միջավատական հարաբերությունների հստակեցման մղումով առաջացած սուր ճգնաժամը,
2. իշխանական հզոր տոհմերի մրցապայքարը գերագահության համար և տարածքային հավակնությունները,
3. Բագրատունյաց թագավորության ժամանակավոր թուլացումը,
4. արտաքին ուժերի խանգարիչ գործոնը (միջամտությունը):

Ընդամենը 21 տարի էր անցել Հայկական պետականության վերականգնումից (885 թ.), երբ հայոց աշխարհի բնիկ տերերը սիրո և միաբանության նշանաբանով ժամանել էին Տաթև՝ ուրախությամբ նշելու Սյունյաց եպիսկոպոսական աթոռի մայր տաճարի՝ Պողոս-Պետրոս եկեղեցու նավակատիքը: 906 թ. օժման արարողություններին մասնակցում էին երկրի բոլոր հզոր տերերը՝ հայոց թագավոր Սմբատ Ա Բագրատունին, պատմիչ-կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Աղվանքի կաթողիկոս Սիմեոնը, Վասպուրականի և Արծրունյաց տեր Գագիկը, Գեղարքունիքի մեծ իշխան Գրիգոր Սուփանը, արցախական աշխարհի Եսայի և Ատրնեբսեհ իշխանները, Գարդմանա տեր Մահակ-Սևադան, Աշոտ և Վասակ Գնթունիները, Սյունյաց գահերեց և գահակալ իշխաններ Աշոտը, Չագիկը, Հրահատը և բազմաթիվ այլ հյուրեր... Ամբողջ հայ ժողովուրդը ցնծության մեջ էր:

Սակայն չէր անցել նույնիսկ երկու տարի, երբ արտաքին ուժերի սադրանքով Գագիկ Արծրունին 908 թ. արաբական ոստիկան Յուսուփի աջակցությամբ իրեն հռչակեց Հայաստանի թագավոր՝ առաջին սեպր խրելով հայոց միասնության մեջ: Պատճառը Նախիջևանն էր, որ Սմբատ Ա Բագրատունին վերցրեց Վասպուրականից և հանձնեց Սյունյաց գահերեց իշխանին: Սա, թերևս, առաջին լուրջ սխալն էր, որ թույլ տրվեց Բագրատունիների կողմից և, փաստորեն, առիթ հանդիսացավ քաղաքական երկպառակության: Այնուհետև աստիճանաբար բզկտվեց Հայաստանի քաղաքական քարտեզը գերագահության մարմաջով բռնված իշխանական հզոր տոհմերի միջև:

Առանձին թագավորություն ունենալու խմորումներ առաջացան նաև Սյունիքում, որի հզոր տերերից Վասակ Գաբուռն ամուսնացած էր Բագրատունյաց արքայադուստր, աշխարհաշեն Մարիամի հետ: Սյունյաց բարձրաստիճան

հոգևորականությունը և հատկապես Վահան եպիսկոպոս (հետագայում՝ կաթողիկոս) Ջևանշերյանը՝ Բաղք-Չորք գավառների գահակալ իշխան Չագիկի թոռը, բացահայտորեն կամ ծածուկ նպաստում էր այդ գաղափարի իրականացմանը: Եվ, ահա, 970 թ. Մյունյաց գահերեց իշխան Աշոտի թոռը՝ Սահակի որդի Սմբատը, նույնպես արտաքին ուժերի սադրիչ միջամտությամբ իրեն հռչակեց Մյունիքի թագավոր:

Պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը, որ ընդհանուր առմամբ կողմնակից էր կենտրոնաձիգ իշխանության ամրապնդմանը, Մյունիքի հարցում խոտորվում է իր սկզբունքից՝ ջանալով ամեն կերպ արդարացնել Մյունյաց թագավորության առաջացումը պատմական թատերաբեմում: Այս մեծատոհմիկ իշխանագույնը չէր երկմտում, որ ինչպես Մյունիքի, այնպես էլ Աղվանքի (Փառխոսի), Տաշիր-Չորագետի (Կյուրիկյանների), Կարսի (Վանանդ-Բասենի) և այլ փոքրիկ արքայիկների հանդես գալը խարխուլում և բզկտում էր Հայաստանի միասնական պետության քաղաքական և տնտեսական հիմքերը, ինչին ձգտում էին օտար իշխանավորները, սովյալ դեպքում՝ Արաբական խալիֆայությունը: Մինչ այդ էլ արաբական կուսակալ Ափշինը ամեն կերպ զրգոում էր Վասակ իշխանին «թագ կապել» Մյունյաց աշխարհում, սակայն, ինչպես նույն պատմիչն է վկայում, այս հեռատես իշխանը «ոչ կամեցաւ ապստամբական անուն ժառանգել»¹ և կտրակաւնապես մերժեց նրան:

Մյունիքում առանձին թագավորություն հաստատելու փաստը Ստեփանոս Օրբելյանը հիմնավորում է Բագրատունյաց արքայատան ազդեցության ոլորտների նվազմամբ, ինչպես նաև նահանգի հեռավորությամբ, քանզի Բագրատունիներն իշխում էին Շիրակում, Այրարատում, Գեղարքունիքում, Կարինում, մինչև Չորագետ, և Մյունիքը կտրված էր Բագրատունիներից: Նահանգի հեռավորության այս վարկածը տրամաբանական չէ, հետևաբար, անընդունելի է: Երկրորդ վարկածը բխում է տոհմական փառասիրությունից և ուղղված է Բագրատունիների ոչ հայկական ծագում ունենալու, այսինքն՝ իշխելու իրավական կարգավիճակի հիմնավորվածության խնդրին: Այդ ինչու, գրում է Մյունյաց տոհմիկ պատմիչը, Հրաչեի կողմից գերեվարված Բագրատունիների ժառանգներից կարող են օծվել հայոց թագավորներ, իսկ Մյունյաց աշխարհից՝ ոչ: Չէ՞ որ «Ի Հայկայ երևելի հարազատութեամբ որդիք զհարս փոխանակելով և տերութեամբ եկեալ հասեալ էին մինչև ցայժմ»²: Մյունյաց աշխարհի իշխանները «երբեք ոչ ըմբոստացան ի հայրենի տերութեանցն», ուստի «քրեական մեղք» չի կարելի համարել Սմբատի գահակալությունը³, բացականչում է Մյունյաց աշխարհի մտավորական գործիչը:

Հայաստանի քաղաքական այս կազմավորումը պատմագիտական գրականության մեջ կոչվում է Բաղաց կամ Կապանի թագավորություն: Ըստ «Աշխարհացոյցի», նրա կազմի մեջ ընդգրկվել են նախարարական շրջանի 12 գավառներից 7-ը (Բաղք-Քաշունիքի հետ՝ 8)՝ ներկայացնելով հետևյալ պատկերը.

¹ Ստեփանոսի Միւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Միսական ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին (այսուհետև՝ Մ տ է փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Է Լ Լ ա ն), Մոսկվա, 1861, էջ 212:

² Նույն տեղում, էջ 220:

³ Նույն տեղում:

1. Ծղուկ – 1950 կմ² (այժմյան Սյունիքի մարզի Մխիթանի ենթամարզը, ըստ «Աշխարհագրոյցի»՝ Սյունիքի 7-րդ գավառը)։

2. Աղահեճք – 1402 կմ² (այժմյան Քաշաթաղի շրջանը, ըստ «Աշխարհագրոյցի»՝ Սյունիքի 6-րդ գավառը)⁴,

3. Հաբանդ – 1325 կմ² (այժմյան Գորիսի շրջանը, ըստ «Աշխարհագրոյցի»՝ Սյունիքի 8-րդ գավառը),

4. Բաղք (Քաշունիքի հետ) – 925 կմ² (այժմյան Կապանի շրջանը, ըստ «Աշխարհագրոյցի»՝ Սյունիքի 9-րդ գավառը),

5. Չորք – 525 կմ² (այժմյան Կապանի շրջանի Գեղվաձորը, ըստ «Աշխարհագրոյցի»՝ Սյունիքի 10-րդ գավառը),

6. Արնիք – 625 կմ² (այժմյան Մեղրիի շրջանը, ըստ «Աշխարհագրոյցի» Սյունիքի 11-րդ գավառը)։

7. Կովսական – 625 կմ² (նախկին Զանգելանի և մասամբ Կապանի շրջանները, ազատագրումից հետո վերանվանված դարձյալ Կովսական։ Ըստ «Աշխարհագրոյցի»՝ Սյունիքի 12-րդ գավառը)։

Ակադ. Շ. Մանանդյանի կարծիքով՝ «Կապանի համեմատաբար ընդարձակ թագավորությունը պարունակել է իր մեջ Սյունյաց աշխարհի մեծագույն մասը»⁵։ Պատմահամեմատական քննությունը ցույց է տալիս, որ նախարարական շրջանի 15237 կմ²-ից Սյունիքի թագավորության կազմում ընդգրկվել է 7377 կմ², հետևաբար, անընդունելի է այն վարկածը, ըստ որի՝ Սյունիքի թագավորությունն ունեցել է նախարարական շրջանի ընդհանուր տարածքի 1/3-ը, այսինքն՝ 5079 կմ²։

Թվարկված վարչատարածքային միավորների մեջ բացակայում են Գեղարքունիք (Մարտունու և Գավառի շրջաններ), Սոռք (Վարդենիսի շրջան) և Վայոց ձոր (Եղեգնաձոր և Վայք) ընդարձակ գավառները, որոնք տարբեր ժամանակներում միացվել էին Շիրակի Բագրատունյաց թագավորությանը։

Սյունիքի թագավորության զբաղեցրած տարածաշրջանի մեջ եղել են նաև այլ գավառակներ (Սյլախ, Բդեն, Այլք), սակայն դրանք առաջացել էին նահանգի մեծ ու ընդարձակ գավառների ծայրամասերի տրոհումից, ուստի ներառվել են Ստեփանոս Օրբելյանի «Հարկացուցակի» մեջ։

⁴ Հայաստանի պատմական աշխարհագրության հնուտ մասնագետ, երջանկահիշատակ Թ. Հակոբյանի կարծիքով՝ «Հնարավոր է, որ սկզբնական շրջանում Աղահեճքը [Սյունիքի - Գր. Գր.] թագավորության մասը կազմած լիներ... բայց... 1003 թվականից սկսած՝ նա երբեք չէր կարող պատկանել Սյունյաց թագավորությանը...» (տե՛ս Թ. Հ. ա կ ո բ յ ա ն. Սյունիքի թագավորությունը պատմա-աշխարհագրական առումով, Երևան, 1966, էջ 68)։ Ի դեպ, նկատենք, որ ուսումնասիրողներից ոմանք, հենվելով Ն. Արոնցի, Գր. Ղափանցյանի և Ար. Ղարիբյանի ստուգաբանական վերլուծությունների վրա, նույնպես կարծում են, որ Սյունիքում նախահայկական շրջանում գոյություն են ունեցել 8-10 ցեղեր կամ ցեղախմբեր։ Նրանց կարծիքով էթնիկական ծագում ունեն սյունիներ, սակեր, բաղեր, գելեր, վայեր, ծավղեացիներ, լահիճներ, քաշեր, արևներ և այլ եզրերը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 167)։ Ենթադրում են նաև, թե Չագեձորը ոչ թե Չագ (Չագիկ) նահապետի անվան հետ է աղերսվում, այլ՝ սակերի, և իբրև թե այդ անունը նախապես հնչել է Մակեձոր և ոչ՝ Ծակեձոր (ծակերի, քարանձավների ձոր), որին նույնիսկ կարելի էր համաձայնել (նույն տեղում, էջ 163, տե՛ս նաև 137, 159, 162 և այլ էջերը)։

⁵ Շ. Մ ա ն մ ա ն յ ա ն. Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, Երևան, 1952, էջ 76։

Սյունիքի առաջին գահակալը՝ Սմբատ Սահակյանը վախճանվեց 998 թ. և անկոնիվեց Տաթևի վանքում: Գահը ժառանգեց որդի Վասակը (998-1040), որը «ազատակոյտ բազմութեամբ» թագավոր օծվեց Գրիգոր եպիսկոպոսի ձեռքով: Նրա կրտսեր եղբայր Սևադան դարձավ իշխանաց իշխան: Վասակ թագավորի միամորիկ դուստրը՝ Կատրանիդեն, որին ժամանակագիր Մատթեոս Ուռեայեցին սխալմամբ կոչում է վրաց Գիորգի թագավորի դուստր⁶, ամուսնացած էր Գագիկ Ա Բագրատունի թագավորի (989–1020) հետ և իր մոր՝ Սյունյաց թագուհի Շահանդուխտի նման զբաղված էր շինարարական լայն գործունեությամբ: Կատրանիդեն ավարտին հասցրեց Անիի մայր տաճարի կառուցումը, որի մասին վկայում է պահպանված վիմագիր արձանագրությունը⁷: Վասակ թագավորի խնդրանքով և նրա դստեր՝ թագուհի Կատրանիդեի միջամտությամբ վերականգնվում է Սյունիքի մետրոպոլիտությունը, որը շնորհիվ էր նահանգի հոգևոր առաջնորդներին դեռևս IV դարում Ներսես Մեծի կողմից և վերացվել էր Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի կոնդակով X դ. 60-ական թվականներին:

Պատմական որոշակի արժեք է ներկայացնում Սարգիս Սևանցի կաթողիկոսի 1006 թ. շրջաբերական նամակը՝ ուղղված Վասակ թագավորին և Սյունյաց Սևադա ու Աշոտ իշխաններին՝ Սյունիքի հոգևոր թեմին ենթակա հարկատու գավառների մասին: Ի թիվս այլ գավառների՝ այստեղ մտցված են Նախիջևանը, Ագուլիսը, Ջուղան, Օրդվատը (Օրդուբադը), Երնջակը, Ճահուկը և այլ բնակավայրեր⁸: Ինչպես տեսնում ենք, եկեղեցական վիճակների բաժանումն աշխարհագրորեն կարող էր չհամընկնել նահանգի վարչաքաղաքական բաժանվածության հետ:

Վասակ թագավորի գահակալության ժամանակ բարձրացավ ցուրաբերդյանների ապստամբության նոր ալիք: Նահանգի եպիսկոպոսի խնդրանքով այս գահակալը դաժանորեն ճնշեց «հին հայրենի տերք» գյուղացիական համայնքների էլությունները՝ ավերակների վերածելով Յուր գյուղը: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Սյունիքում դասական իմաստով ձորտատիրություն երբեք գոյություն չի ունեցել: Ազատ գյուղական համայնքը դեկավարվել է գեղջավագով, որը հոգուտ աշխարհիկ ու հոգևոր տերերի գյուղի բնակիչներից հավաքել է պետական հարկերը և ավատին տրվող տուրքերը, ինչպես նաև եկեղեցական տասանորդը: Իրավական առումով՝ գյուղացին եղել է ազատ և ունեցել է տեղաշարժման իրավունք: Մեզ են հասել Վասակ թագավորի մի շարք հրամանագրեր ու կալվածագրեր, որոնք սկսվում են ընդունված բանաձևային կաղապարներով⁹. «Յանուն Աստուծոյ, այս իմ հրամանք է Վասակայ թագաւորիս...»¹⁰ կամ՝ «Կաման Աստուծոյ, ես՝ Վասակ, որդի Սմբատայ թագաւորի...»¹¹: Հրամանագրերը ստորագրում և վավերացնում էր անձամբ թագավորը¹²: Վասակ թագա-

⁶ Մ ա տ թ ե ո ս Ու ռ հ ա յ Ե ց ի. Ժամանակագրություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Հր. Բարթիկյանի, Երևան, 1973, էջ 6:

⁷ Դիվան հայ վիմագրության, պր. I, կազմեց Հ. Օրբելին, Երևան, 1966, էջ 35, արձ. 101:

⁸ Մ տ ե փ ա ն ո ս Օրբելյան, էջ 227:

⁹ Նույն տեղում, էջ 224:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 223:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 224:

¹² Նույն տեղում, էջ 225:

վորն իր քրոջն ամուսնացրել էր Բաղք-Չորքի և Կապանի տիրակալ իշխանաց իշխան Աշոտի (Աշոտիկի) հետ, որը երկրորդ դեմքն էր Սյունյաց թագավորությունում: Այս մասին հիշատակված ենք գտնում 1019 թ. կալվածագրերից մեկում. «Ես Սմբատ իշխան վկայ եմ քեռոյս՝ աստուածապսակ թագաւորիս հրամանացս»¹³: Նույն կերպ է ստորագրել իբրև վկա հանդես եկած ապագա թագակիր Գրիգորը¹⁴:

Վասակ թագավորը գահակալեց ավելի քան 40 տարի: Նա վախճանվեց 1040 թ. և թաղվեց Տաթևի վանքի մայր տաճարի մուտքի առջև՝ «ընդ հոր իւրում Սմբատայ»¹⁵:

Վասակն արու ժառանգ չուներ, և Սյունյաց տերերը որոշեցին գահին բազմեցնել նրա քեռայր իշխանաց իշխան Աշոտի (Աշոտիկի) ավագ որդի Սմբատին (1040–1051), իսկ կրտսեր եղբայրը հոր փոխարեն հռչակվեց «իշխանաց իշխան Սիսական աշխարհիս»¹⁶: Սմբատ Բ Սյունյաց արքան յուրայինների նկատմամբ եղել է «քաղցր եւ հեզահամբոյր», սակայն «շրջակայ ազգերը» նրանից սարսափել են¹⁷: Մատթեոս Ուռեայեցին գրում է, թե ինչպես Դվինի Աբուլսուար (Աբու-լ-Ասվար) Շեղադյան ամիրան, ցանկանալով իրեն ենթարկել Տաշիր-Չորագետի թագավոր Դավիթ Ա Անհողինին (989–1048), 150-հազարանոց զորքով ներխուժեց Լոռի: Դավիթն օգնություն խնդրեց Անիի Հովհաննես-Սմբատ թագավորից, վերջինս էլ դիմեց Կապանի գահակալին, որը Լոռի եկավ 2000-ոց այրուձիով¹⁸: Կապանի գահակալը Սմբատ Բ թագավորն էր: 11 տարի թագավորելուց հետո (և ոչ՝ 4, ինչպես սխալմամբ նշված է «Հայ ժողովրդի պատմության» ակադեմիական հրատարակության 3-րդ հատորում¹⁹ և այլուր) նա վախճանվեց Կապան մայրաքաղաքում և թաղվեց Վահանավանքի մեծ տաճարի սյունասրահում՝ Սյունյաց արքաների ու իշխանների դամբարանատանը: ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Կապանի հնագիտական արշավախմբի կողմից հայտնաբերվել է նրա տապանաքարը, որի վրա փորագրված է.

«ՍՄՊԱՏ ԹԱԳԱԲՈՐ. Թ(ՈՒԱԿԱՆԻՆ) :Շ: (1051)²⁰»:

Քանի որ Սմբատ Բ արքան ժառանգ չուներ, Սյունյաց գահին են բազմեցնում նրա կրտսեր եղբայր Գրիգորին (Գրիգոր Ա Սյունյաց թագավոր՝ 1051–1072): Այս երկու գահակալ եղբայրներն իրենց հոր անունով կոչվում են «Աւագ Աշոտեանք»²¹: Գրիգոր Ա-ն ամուսնացած էր Արցախի ականավոր իշխան Սահակ-Սևադա Բ-ի դստեր՝ Շահանդուխտի հետ (Շահանդուխտ Բ Սյունյաց թագուհի,

¹³ Նույն տեղում, էջ 224:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 233:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Մ ա տ թ է ո ս Ո լ ո հ ա յ է ց ի. Ժամանակագրություն, էջ 54:

¹⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, Երևան, 1976, էջ 124:

²⁰ Գ. ր. Գ. ր. ի. ց. ր. յ. ան. Վիմագրություններ Վահանավանքի 1970–1978 թթ. պեղումներից.– ՊԲՀ, 1980, № 2, էջ 159–162: Տե՛ս նաև ն ու յ ն ի՝ Սյունիքը Օրբեյանների օրոք, Երևան, 1981, էջ 207:

²¹ Մ տ է փ ա ն ո ս Օ ր բ է լ յ ա ն, էջ 233:

մահ. 1116 թ.): Նրանք նույնպես ժառանգ չունեին, որպիսի փաստը արձանագրված է Վահանավանքի Ս. Աստվածածին կրկնահարկ եկեղեցու 1086 թ. վիմական բնագրում:

Ի :ՇԼԵ: (1086) ԹՎԱԿԱՆԻՆ, ԵՍ՝ ՇԱՀԱՆԴՈՒԽՏ ԴՈՒՍՏՐ ՍԵԻԱԴԱ(Յ)Ի ԱՂՎԱՆԻՅ ԹԱԳԱԻՈՐԻ ԵԻ ԱՍՈՒՍԻՆ ԳՐԻԳՈՐ ԹԱԳԱԻՈՐԻ՝ ՈՐԴԻՈՅ ԱՇՈՏԿԱ, ՎԱՍՆ ՈՉ ԳՈՒՈՅ ՄԵՐ Ի ՄԻԱՍԻՆ ԺԱՌԱՆԳ (Ը)ՍՏ ՄԱՐՄՆՈ...²²:

Ի դեպ, նշենք, որ նախորդ ընթերցողներն այստեղ կարդացել են ԿԱՎԱՍՆ անձնանունը, որպիսին իրականում գոյություն չունի. նորահնար անձնանունն առաջացել է կապակցության սխալ բառանջատման հետևանքով²³: Պետք է լինեի «...ԱՇՈՏԿԱ ՎԱՍՆ...», ինչպես ճիշտ նկատել են վիմագրագետներ Ս. Բարխուդարյանն²⁴ ու Ս. Ավագյանը²⁵:

Սմբատ Բ և Գրիգոր Ա թագավոր-եղբայրները զբաղվել են շինարարական լայն աշխատանքներով: Աջակցել և «ամենայն պիտոյիք» օգնել են Տաթևի վանքի²⁶, Վահանավանքի²⁷, Բղենո Նորավանքի²⁸ և հոգևոր-կրթական այլ կենտրոնների վերանորոգման աշխատանքներին: Նրանց գահակալության տարիներին առավել հարստացան Սյունիքի կրոնական օջախները, առանձնապես Տաթևի վանահայրությունը, որն ուներ միաբանության ավելի քան 1000 անդամ: Սմբատ արքայի և նրա եղբայր Գրիգորի անունների հիշատակությամբ Կապանի հնագիտական արշավախումբը Վահանավանքում հայտնաբերել է հետևյալ արձանագրությունը, որը, անշուշտ, ունի պատմագիտական կարևոր արժեք:

Թ(ՈՒԱԿԱՆԻՆ) :ՆՂԵ: (1046).

ՈՂՈՐՄԵԱ Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՄՄՊԱՏԱ ԹԱԳԱԻՈՐԻ ԵԻ ԻԻՐ ԵՂԲԱԻՐՆ

ԳՐԻԳՈՐՈ, ՇԻՆՈՂԻ ՍՐԲՈ(Յ) ԵԿԵՂԵՅՈՅՍ, ՄՐԱՀԻՍ ԵԻ ԺԱՄԱՏԱՆՆ.

ՈՐՔ ՍՏԱՆԷՔ ՅԱՐԿՍ ՍՐԲՈՒԹԵԱՆ, ԶՍՈՅԱ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԵՅԷ²⁹:

21 տարի (և ոչ՝ 40, ինչպես սխալմամբ ընդունված է պատմագիտական գրականության մեջ³⁰) թագավորելուց հետո Գրիգոր Ա-ն մահանում է և թաղվում Վահանավանքի մեծ տաճարի սյունասրահում: Պեղումներով հայտնաբերվել է նաև նրա տապանաքարը՝ հետևյալ մակագրությամբ:

²² Դիվան հայ վիմագրության, սյր. II, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյանը, Երևան, 1960, էջ 138:
²³ Հ. ր. Ա ճ ա ո յ ա ն. Հայերեն արմատական բառարան, հ. Բ, Երևան, 1973, էջ 561: Տե՛ս նաև՝ Թ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 120:
²⁴ Դիվան հայ վիմագրության, սյր. II, էջ 138:
²⁵ Ս. Ա վ ա գ յ ա ն. Վիմական արձանագրությունների բառաքննություն, Երևան, 1978, էջ 142-143:
²⁶ Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ ր բ ե լ յ ա ն, էջ 230:
²⁷ Գ. ր. Գ ր ի գ ո բ յ ա ն. Հայկական վիմագրություն, Երևան, 2000, էջ 97:
²⁸ Դիվան հայ վիմագրության, սյր. II, էջ 45:
²⁹ Գ. ր. Գ ր ի գ ո բ յ ա ն. Վահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները. – ՀԽՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1970, № 10, էջ 87-88:
³⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 125:

ՍՈՓԻ՝ ԱՂՎԱՆԻՅ ԹԱԳՈՒՀԻ, ԶՈՔԱՆՉ ԳՐԻԳՈՐ ԹԱԳԱԻՈՐԻ՝ ՈՐԴՈՅ ԱՇՈՏԿԱՅ, ՄԱՅՐ ՇԱՀԱՆԴԵՏՈ: Թ(ՈՒԱԿԱՆԻՆ): ՇԼ: (1081)³⁹:

Նույն՝ 1081 թվականին, Շահանդուխտ թագուհին, «սրբասնունդ օրհորդ» Կատան՝ նրա քույրը, և Սենեքերիմ եղբայրը մոր հիշատակը հավերժացնելու նպատակով գեղաքանդակ խաչքար են կանգնեցրել մեծ տաճարի արևելյան սարալանջին: Վահանավանքի կրկնահարկ դամբարան-եկեղեցու գավթում է թաղված Աղվանից կաթողիկոս Տեր-Ստեփանոսը, որը Կապան էր եկել «նեղեալ ի Տաճկաց», այսինքն՝ սելջուկ-թուրքերից, հավանաբար, XI դ. 70-ական թվականներին⁴⁰:

Մելիք-Շահի մահվանից հետո Սյունիքը եզերող մեծ ու փոքր ամիրայությունները մեծ ջանքեր էին գործադրում վերացնելու Սյունիքի թագավորությունը, «զոր խոչ մեծ համարէին ինքեանց...», սակայն իր թագավորի շուրջ համախմբված ժողովուրդը համատարեն պայքարում էր բազմաքանակ զորաբանակների դեմ և հաղթող էր դուրս գալիս շնորհիվ իր միաբանության ու անկոտրում կամքի:

Ի տարբերություն հարևան Վասպուրականի իշխողների, որոնք քրիստոնյա Բյուզանդիայի աջակցությամբ, փաստորեն, կործանեցին իրենց երկիրը՝ փոխանակելով այն Կեսարիայի հետ, Սյունիքի տերերը իրենց հեռատես և դիվանագիտական հմուտ քայլերի շնորհիվ բարեկամական հարաբերություններ հաստատեցին սելջուկ սուլթանների հետ ու պահպանեցին Սյունյաց աշխարհն ավերիչ ասպատակություններից: Այս առումով հատկապես առանձնանում է Սյունյաց արքա Սենեքերիմը, որն ազատ էլումուտ ուներ սուլթան Մելիք-Շահի արքունիքում: Եվ պատահական չէ, որ վերջինիս հովանավորությունն օգտագործելով, 1086 թ. նա ջախջախեց և դուրս վռնդեց Սյունիքի Կոփսական գավառ ներխուժած ավարառուներին: Ուրեմն՝ իբրև սկզբունք, Սենեքերիմը չի դեկավարվել կրոնական-դավանական առաջնայնության գաղափարով: Ընդհակառակը՝ օտար ներխուժումից երկիրը փրկելու համար նա համագործակցել է այլ օտար հզորի հետ՝ մյուս, սակայն առավել վտանգավոր օտարին ոչնչացնելու նպատակով: Այս նուրբ, ճկուն ու հեռատես քաղաքականությունը հետագայում որդեգրեցին հատկապես Օրբելյան և Պռոշյան իշխանները, երբ մոնղոլների աշխարհավերարշավանքներից տարիներ հետո հարաբերական անդորրն ու կայունությունն օգտագործելով՝ Սյունյաց լեռնաշխարհի ապահով մի անկյունում հիմնադրեցին հանրահռչակ Գլաձորի ուսումնագիտական կենտրոնը: Ուրեմն՝ քաղաքական իրադրության թոհուրոհի մեջ ճիշտ կողմնորոշումը՝ հեռատես և ազգանպաստ դիվանագիտությունը, պահի զգացողությունը քաղաքական գործչի ամենաէական հատկանիշներն են, որոնցով օժտված էր Սյունիքի հայրենասեր գահակալ Սենեքերիմ արքան: Այդ հատկանիշները չեն կորցրել իրենց արդիականությունն ու արժեքը նաև մեր օրերում:

Ինչպես վերն ակնարկեցինք, Սյունիքում իրավիճակը կտրուկ փոխվեց Մելիք-Շահի մահվանից հետո: 1094 (կամ 1096) թվականին խաղաղության դաշն

³⁹ Գ. ր. Գ. ր. ի. գ. ր. յ. ւ. ն. Վիմագրություններ Վահանավանքի 1970-1978 թթ. պեղումներից, էջ 162-163:

⁴⁰ Գ. ր. Գ. ր. ի. գ. ր. յ. ւ. ն. Վահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները, էջ 87:

կնքելու պատրվակով, միջնորդ ունենալով Շիրակի Գրիգոր Ապիրատյան իշխանին, Գանձակի ամիրան ժամանում է Կապան, որտեղ՝ Բաղարբերդ ամրոցում, ճակատամարտի էր պատրաստվում Սենեքերիմ արքան: Գրիգոր իշխան Անեցին, մտնելով ամրոց, համոզում է Սյունիքի թագավորին, որ Գանձակի տերը եկել է Սյունիք բարի առաքելությամբ՝ միայն խաղաղության դաշն կնքելու և բարեկամություն հաստատելու նպատակով: Հավատալով հայ իշխանի խոսքին՝ Սենեքերիմն իջնում է ամրոցից, սակայն բանակցությունները դեռ չսկսած՝ «չարաթոյն գազան» թուրք բռնապետը անսպասելիորեն «ստեաց ուխտին և յարձակեալ մոմանօք ի վերայ [Սենեքերիմայ – Գր. Գր.] եսպան զթագաւորն»⁴¹, – գրում է պատմիչը: Ապա՝ շարունակում է. «Այսպէս շիջաւ ճրագն քրիստոնէից, որ կայր մնացեալ յամուրսն Բաղաց»: Սենեքերիմը նույնպէս թաղվեց Վահանավանքի արքունական դամբարանատանը՝ «ի շիրմի ընդ այլ թագաւորսն»⁴²:

Մեզ են հասել Սենեքերիմ թագավորի մի շարք հրամանագրերը, որոնցից մեկն սկսվում է այսպէս. «Կամաւ կարող հզօրին Յիսուսի՝ ես՝ Սենեքերիմ թագաւոր Հայոց, կացեալ ի Սիսական եւ Բաղաց աշխարհիս...»⁴³:

Սենեքերիմին հաջորդում է նրա ավագ որդի Գրիգորը (Գրիգոր Բ Սյունյաց թագավոր): Սա, անշուշտ, չուներ իր հոր մեծ հեղինակությունն ու դիվանագիտական կարողությունները, ուստի պատմիչը նրա մասին գրում է, որ այս Գրիգորը «նուազ և ընդ աղօս թագաւորեալ»⁴⁴:

1103 թ. սելջուկ-թուրքերը Մելիք-Շահի երբեմնի մատուցակ Չորթմանի գլխավորությամբ ներխուժում են Սյունիքի Բաղք գավառ: Նրանց հիմնական նպատակն էր գրավել Կապան մայրաքաղաքը⁴⁵, ոչնչացնել թագավորության զինական ուժը և վերջնականապէս լուծել «Սյունյաց խոչընդոտի» հարցը: Չորթմանի հրոսակները կոտորածն սկսում են Կապանի Ջհտաթաղ կոչված⁴⁶ արվարձանից: Թշնամուն չի հաջողվում գրավել արքայանիստ Բաղարբերդ ամրոցը և կողոպտած հարուստ ավարով հեռանում է քաղաքից: Սելջուկյան գահին բազմած Բարկիարուխը՝ Մելիք-Շահի որդին, ի վիճակի չէր սանձահարել իր արյունառուշտ ցեղակիցներին, գուցե և ինքն էր նրանց հորդորում Սպահանի իր արքունական պալատից:

Սյունիքի հզոր ամրոցներն⁴⁷ ու 1000-ից ավելի բնակավայրերը հեշտությամբ չէին կարող նվաճվել, ուստի, Բաղք-Չորթը թողած, սելջուկները հարձակման

⁴¹ Մ տ ե փ ա ն ո ս Օ ր բ է լ յ ա ն, էջ 235:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 236:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 235:

⁴⁵ Սյունիքի մայրաքաղաք Կապանի ավերակները գտնվում են Կապան-Քաջարան մայրուղու ձախակողմյան սարալանջին, Ողջի գետի աջ ափին, այժմյան դպրոցական ճամբարների և Քաջարանի պղնձամուխրդենային կոմբինատի առողջարանային համալիրի տարածքում: Երբեմնի քաղաքը ծածկված է անտառային խիտ բուսականությամբ, սակայն հարավային մասում տեղ-տեղ երևում են պարսպապատերի մնացորդները՝ երբեմն 2-2,5 մ բարձրությամբ: Պրոֆ. Թ. Հակոբյանի կարծիքով Կապանի երկարությունը եղել է շուրջ 3 կմ՝ «Տանձու լենջի ջրից մինչև Բաղակի վանքի մտերքը», իսկ լայնությունը՝ «150-700 մետր» (Թ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 129):

⁴⁶ Ջհտաթաղ անունը ուսումնասիրողների կարծիքով նշանակել է ջհուդների - հրեաների թաղ (տե՛ս, օրինակ՝ Մ. Լ. Ի ս ի ց յ ա ն, Ջանգեգուրի հայերը, Երևան, 1969, էջ 41):

⁴⁷ Թ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 114:

սլաքն ուղղեցին Որոտն և Բդեն գավառներին: Կատաղի մարտերը տևեցին մեկ տարի: 1104 թ. նրանք ներխուժեցին Որոտն և Բդեն գավառ, որը գտնվում էր Հաբանդի (այժմյան Գորիսի շրջան) և Բաղքի (այժմյան Կապանի շրջան) միջնամասում: Գերվեց Բդենո Խոսրովիկ իշխանը: Ապա՝ Մյունիքը խաղաղության մեջ գտնվեց ևս 22 տարի: 1126 թ. Հարոն ամիրան գրավեց Արևիք գավառը (այժմյան Մեղրիի շրջանը): 1152 թ. թուրքերին հաջողվեց նվաճել Շլորուտի բերդը, իսկ հինգ տարի հետո՝ 1157 թ. ընկավ Մեղրիի բերդը:

1170 թ. թուրքերը Կապան քաղաքի մերձակա Աչաղու գյուղի «պարզամիտ քրիստոնյաների» մատնության պատճառով գրավեցին Մյունյաց աշխարհի «հոյս և սպառնալից» Բաղաբերդ ամրոցը: Կողոպտվեցին և ոչնչացվեցին այստեղ ամբարված ավելի քան 10000 ձեռագիր մատյաններ, սրբություններ, Մյունյաց նահանգի արքունական գանձերը: Բաղաբերդի անկումը պատմիչը համեմատում է Նաբուգոդոնոսոր արքայի կողմից Երուսաղեմը կործանելու հետ: Ուսումնասիրողներից ոմանք համարում են, որ Բաղաբերդը Կապան քաղաքի միջնաբերդն էր⁴⁸, որպիսի վարկածը ընդունելի չէ, քանզի պատմական Կապան քաղաքը գտնվելիս է եղել Ողջի գետի աջ ափին, իսկ Բաղաբերդ ամրոցը՝ գետի ձախակողմյան սարալանջին՝ Բաղակու քարին հանդիպակաց: Կարծում ենք, Կապանի անկումից հետո Բաղաբերդը չի եղել Մյունիքի մայրաքաղաք, ինչպես համարում են Դ. Ալիշանն ու հետագա ուսումնասիրողները⁴⁹:

Մյունյաց Գրիգոր Բ թագավորը, որ իր միակ դստերը՝ Կատային կնության էր տվել Խաչենցի իշխանագն Հասան Գեռաքարեցուն, իր եղբայր Սմբատի հետ մահացել էր դեռևս 1166 թ.: Գեռաքարեցին՝ Հասան Խաչենցի թագավորը, անկարող գտնվեց կազմակերպել Մյունիքի պաշտպանությունը և, ընտանիքը վերցրած, հեռացավ Արցախ:

Մյունիքի վերջին թագակիրների մասին հատուկ հիշատակում է Ստեփանոս Օրբելյանն իր «Ողբք և հառաչանք ի դիմաց Կաթողիկէին» քերթվածում, որը գրել է 1300 թ., իր գլաձորյան դասընկեր Խաչատուր Կեչառեցու խնդրանքով: Այստեղ, մասնավորապես, կարդում ենք.

«...Որոյ (Մյունիքի թագավորության – Գր. Գր.) վերջին Սենեքերիմ,
Նաև Գրիգոր որդի նորին,
Ապա և զայս ի բարձ բարձին
Ի ժամանակս Ելտրկուզին,
Ազգն այլասեռ պարսկային,
Որք հրով զաշխարհ տոչորեցին,
Ի վեց հարիւր մեր թուականին
Եւ տասն և հինգ յաւելուածին...»⁵⁰:

⁴⁸ Տե՛ս Թ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Մ տ. Մ է լ ի ք - Բ ա խ շ յ ա ն, Հ. Բ ա ռ ս ե դ յ ա ն. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1986, էջ 569:

⁴⁹ Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ Մյունիքն ունեցել է 43 ամրոց, որոնցից 12-ը եղել են համեմատաբար արավել հզոր (տե՛ս Մ տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե լ յ ա ն, էջ 245):

⁵⁰ Մ տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե լ յ ա ն. Ողբք և հառաչանք ի դիմաց կաթողիկէին, Կալկաթա, 1846, էջ 17-18:

Այսպիսով՝ պատմության ասպարեզից վերացավ Հայաստանի վերջին քաղաքական կազմավորումը (բուն Հայաստանում)՝ Սյունիքի թագավորությունը, որը համառոտեն գոյատևեց 200 տարի շարունակ: Վիճագրական ու մատենագրական սկզբնաղբյուրների համադրությամբ այսօր, թերևս, կարելի է կազմել Սյունյաց արքաների գահացանկը և նրանց գահակալության տարիները:

1. Սմբատ Ա, որդի Սահակի – 970 (987)–998⁵¹,
2. Վասակ՝ որդի Սմբատ Ա-ի – 998–1040,
3. Սմբատ Բ, որդի Աշոտի (Աշոտիկի)–1040–1051,
4. Գրիգոր Ա որդի Աշոտի (Աշոտիկի)–1051–1072
5. Սենեքերիմ, որդի Սևադայի – 1072–1094(1096⁵²),
6. Գրիգոր Բ, որդի Սենեքերիմի – 1096⁵²–1166,
7. Հասան Խաչենցի – 1166–1170⁵²:

Սյունիքի բոլոր յոթ թագավորներն էլ հանգչում են իրենց մայր հողում: Այդ մասին վկայում են մեր օրերը հասած նրանց խնկարկված շիրմաքարերը:

Ամփոփենք:

1. Սյունիքի, ինչպես նաև ավատական այլ փոքրիկ թագավորությունների հանդես գալը պատմականորեն չի արդարացվում, քանզի այդ կազմավորումները պառակտում, տարանջատում և, ի վերջո, կործանում էին միասնական պետության քաղաքական հիմքերը ու թուլացնում նրա տնտեսական և պաշտպանական համակարգերը:

2. Հայ ժողովրդի պատմության տարբեր ժամանակաշրջանների ծայրերն ուսումնասիրելիս՝ ամենուր երևում է արտաքին ուժի ոչ այնքան ռազմական, որքան դիվանագիտական միջամտության քայքայիչ ազդեցությունը: Սյունիքը, լինելով Հայաստանի խոշոր և զինական տեսակետից հզոր նահանգներից մեկը, վաղնջական ժամանակներից ցայսօր մնում է մեր ժողովրդի հյուսիսարևելյան (ցավոք, այժմ միայն հարավային) սահմանների հուսալի պատվարն ու պահապանը:

ЦАРСТВО СЮНИК

(X–XII вв.)

ГРИГОР ГРИГОРЯН

Р е з ю м е

В числе политических образований средневековой Армении особое место занимает феодальное царство Сюник, просуществовавшее в течение 200 лет благодаря дальновидной политике местных князей. Изучение письменных источников показывает, что в уничтожении политических образований Армении большую роль играл внешний фактор,

⁵¹ Բ. Հարությունյանի կարծիքով՝ Սմբատ Ա-ն 976-980 թթ. եղել է գահերեց իշխան, թագավորել է 987-988 թթ. (տե՛ս Բ. Հ ա ղ ո թ յ ու ն յ ա ն. Սյունյաց թագավորության հիմնադրման տարեթիվը. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, № 1):

⁵² Գ. ր. Գ ր ի գ ո ղ յ ա ն. Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981, էջ 207:

т.е. вмешательство чужеземных правителей, которые, расчлняя военно-политический союз армянских вельмож, в итоге громили их по отдельности. К сожалению, Багратидским царям не удалось полностью воссоединить феодальные территории Армении. Историк Степанос Орбелян отмечает, что сյуникские князья сперва отказались от титула царя, однако позже арабским наместникам удалось уговорить великого князя Сյуника Смба́та Саакяна принять корону. Таким образом, горный край Армении также имел своего коронованного правителя. В период нахарарства территория Сյуника составляла 15237 кв. км, а при царстве – 7377 кв. км. Сյуникские цари Смба́т I (970–998), Васак Смба́тян (998–1040), Смба́т II Ашотян (1040–1051), Григор I Ашотян (1051–1072), Сенекерим Севадян (1072–1094) и другие старались организовать народ в борьбе против иноземных завоевателей, в частности, против турок-сельджуков и других племен. Среди венценосцев Сյуника своей дипломатией и мудрой политикой особенно отличался Сенекерим, который, пользуясь поддержкой султана Мелик-Шаха (1072–1092), разгромил вторгнувшиеся в Сյуник войска других эмиров и выдворил их из пределов Ковсаканского гавара, позднее названного Зангелан. Сյуникские цари вместе с духовенством уделяли должное внимание развитию учебно-просветительных очагов края. Феодальное царство Сյуник сошло с политической арены в 1170 г. после взятия вражескими ордами могучей крепости Багаберд, где было уничтожено более 10000 ценнейших рукописей.